

תוכן העניינים

ט	תודות
יא	הקדמה למהדורה העברית
1	הקדמה
13	פרק ראשון: האשליה
42	פרק שני: הערבים במלחמה
95	פרק שלישי: המחלוקת על כיבוש דמשק
134	פרק רביעי: סר מארק סייקס: חזון ושברו
157	פרק חמישי: שיקול לקוי
	פרק שישי: סעיף 22 של אמנת חבר הלאומים ועקרון ההגדרה
190	העצמית
213	פרק שביעי: ההצהרה האנגלית-צרפתית מ־8 בנובמבר 1918
283	פרק שמיני: שיתוף פעולה או עימות?
268	פרק תשיעי: במסלול התנגשות
297	פרק עשירי: בעל ברית חמקמק
319	פרק אחד עשר: עבר הירדן וארץ ישראל
359	פרק שנים עשר: מאבק עם ערביי ארץ ישראל
399	מפות
402	ביבליוגרפיה
417	מפתח העניינים

תודות

אין רגע נאה למחבר עם השלמת ספרו מאשר מתן תודות לאנשים ולמוסדות הרבים שסייעו לו בדרכו.

אני שב ומביע את הוקרתי ל"אלמה מאטר" שלי, בית הספר לכלכלה ולמדע המדינה של לונדון (LSE), שם רכשתי לראשונה את מיומנותי כהיסטוריון ואת הכבוד לפרטים ולהצגת העובדות בלא פניות. אני מוקיר את זכרו של פרופ' ו"נ מדליקוט, בעל הקתדרה להיסטוריה בין-לאומית על שם סטיבנסון, ולממשיך דרכו, פרופ' ג'יימס ג'ול. במהלך לימודי לתואר שלישי ב-LSE ולאחר מכן העניקו לי השניים בנדיבות רבה את זמנם ואת בקיאותם. חמימותו של פרופ' מדליקוט וידידותו נגעו ללבי במיוחד. שפר עלי מזלי, ונהיית מתמיכתו של פרופ' סר ישעיה ברלין. עידודו ועצותיו הנבונות במשך יותר משלושים ושש שנים לא יסולאו בפז, והטביעו בי רושם בל ימחה.

החמיאה לי הזמנתו של פרופ' מייקל לייפר, ראש המרכז ללימודים בין-לאומיים ב-LSE, להצטרף למרכז בשנים 1989-1991. באותה עת עלה בידי לערוך מחקר מעמיק במשרד הרשומות הציבוריות שבלונדון (PRO, כיום NA/PRO), ובמקומות אחרים. ועוד זכות נפלה בחלקי: לורד פלוף (פרופ' מקס בלוף) קרא את הפרקים שכתבתי בעיון, ושמחתי מאוד על חוות דעתו המרובות ועל תובנותיו שאין ערוך להן.

לצערי, איש מן הנזכרים לעיל לא יזכה לראות את הכרך הזה בדפוס. אני אביל על שהלכו לעולמם.

אני חב חוב גדול לאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, על המענקים השנתיים שאפשרו לי לכסות את ההוצאות הכרוכות במחקרי ובהפקת הספר הזה. התעניינותם ועידודם של רקטורי האוניברסיטה, בזה אחר זה, לא יסולאו בפז. אני מודה גם לסגל המנהלי, שידידותו ולהיטותו לעזור חיממו את לבי. במיוחד אמורים דברים אלה בסגל של הספרייה על שם זלמן ארן באוניברסיטה.

אין צורך לומר שהמחקר הזה לא היה אפשרי כלל בלי שפע המסמכים הזמינים עתה במשרד הרשומות הציבוריות בלונדון. תודתי הכנה נתונה לכל אנשיו. ספריות וארכיונים אחרים שאני מבקש להביע את תודתי להם הם:

הספרייה הבריטית בבית הספר לכלכלה ולמדע המדינה של לונדון; הספרייה של אוניברסיטת לונדון; הספרייה הבריטית, ובמיוחד המחלקה של תעודות המשרד לענייני הודו; ארכיון סודן בבית הספר ללימודי המזרח בדרהם; אוסף גרטרווד בל בארכיונים של אוניברסיטת ניו קאסל ע"נ טיין; מסמכי סלדמיר בארכיונים של אוניברסיטת האל; ארכיוני המרכז למזרח התיכון במכללת סנט אנטוני של אוניברסיטת אוקספורד; ספריית בית רודס באוקספורד; הספרייה הבודליאנית באוקספורד; מסמכי לויד, ארכיון צ'רצ'יל, מכללת צ'רצ'יל בקיימברידג'; מסמכי לויד ג'ורג' במשרד הרשומות של בית הלורדים בלונדון; מסמכי אלנבי במרכז לידל הארט לארכיונים צבאיים, מכללת קינג'ס של אוניברסיטת לונדון; מסמכים במוזאון המלחמה הקיסרי; הספרייה הלאומית באוניברסיטה העברית בירושלים; הארכיון הציוני המרכזי בירושלים; גנזך המדינה בירושלים; ארכיון ההגנה בתל אביב; ארכיון וייצמן ברחובות.

חובה נעימה היא לי להודות לד"ר עמנואל לוטם על עבודת התרגום המעולה מאנגלית לעברית. הוא טרח ויגע ולא חסך מזמנו כדי להוציא את כתב היד בצורה נאותה ותקינה לדפוס, ובזאת עשה שירות ראוי לשבח לקורא העברי. ד"ר לוטם אינו מתרגם מקצועי גרדא, הוא בר אוריין בקורות המזרח התיכון והציונות ובעיותיהם נהירים לו לפני ולפנים. השכלתי ולמדתי מהערותיו המלומדות, ועל זאת חב אני תודה מיוחדת.

דורון ליבנה ערך את מפתח השמות והעניינים בצורה מקצועית ומלומדת ותוך ידע בלשני מרשים, ועל כך קוראי הספר ואנוכי חבים לו תודה. חובי לאשתי ברברה היה ועודנו הגדול מכול. היא קראה את כתב היד במלואו, ואני מוקיר את עצתה ואת עזרתה.

אחרון־אחרון חביב, אני מבקש להודות לפרופ' אירווינג ל' הורוביץ, יושב ראש מועצת המנהלים ומנהל המערכת של הוצאת Transaction Publishers, ולגברת מרי א' קרטיס, על הסבלנות והסלחנות שגילו למרות העיכוב הממושך בהוצאת הספר לאור. עזה תקוותי שגם הם וגם הקוראים יחושו כי קיבלו פיצוי נאות בדמות שני כרכים, במקום כרך אחד. בעקבות הכרך הנוכחי יבוא בעוד זמן קצר כרך נוסף, שכותרתו שגיאותיה של בריטניה ועליית הלאומיות בארצות האסלאם.

ישעיהו פרידמן

פרופסור אמריטוס להיסטוריה

אוניברסיטת בן־גוריון בנגב

ינואר 2009

הקדמה למהדורה העברית

ההקדמה הכללית של הספר נותנת לקורא מושג על מהותו ותוכנו. למען הקורא העברי מצאתי לנחוץ להוסיף להקדמה זו ולסקור בה בקווים כלליים את סוגיית יחסם של הערבים לצינונות ולהתיישבות היהודית בארץ ישראל. המלך חוסיין, השריף של מכה ומדינה, היה יוצא דופן ביותר ביחסו לצינונות. לאחר פרסום הצהרת בלפור הוא סירב נמרצות למחות נגדה, על אף דרישתם של נכבדים אחדים מפלסטין לעשות זאת. יתרה מזאת, בינואר 1918 הוא נתן את ברכתו למדיניותה הצינונית של ממשלת בריטניה בעת ביקורו של שליחה, דייוויד הוגארט, בג'דה אשר בחג'אז.

כשלושה חודשים לאחר מכן הורה חוסיין לפרסם מאמר בעיתון אל־קיבלה (23 במרס 1918), שהיה שופרו הרשמי. "ארץ ישראל", קבע המאמר, היא "מולדת קדושה ואהובה... לבניה המקוריים (אבנאהי אל־עסליין)" – היהודים; "משאבי הארץ עודם קרקע בתולה" שאין בה כדי לפרנס את ילידיה, אבל המהגרים היהודים יפתחו את הארץ; "הניסיון הוכיח את יכולתם להצליח, במרצם ובעמלם... שיבת הגולים (ג'אליה) למולדתם תתגלה מן הבחינה החומרית והרוחנית, כמדרשה ניסיונית לאחיהם [הערבים]... בשדות, בבתי חרושת ובמסחר". מחבר המאמר הזכיר לערביי ארץ ישראל כי ספרי הקודש שלהם ומסורותיהם מצווים עליהם הכנסת אורחים וסובלנות, והפציר בהם לקבל את היהודים בברכה ולעשות יד אחת עמם לטובת הכלל.¹

כיצד הגיע חוסיין לרעיונות אלה? אין כל אסמכתא לכך שהוא נפגש עם אישיות ציונית או שעייין בספרות הצינונית. אפשר לקבוע בוודאות שמקור השראתו היה הקוראן, כפי שהוא אמנם רומז במאמרו המצוטט.

לפי הקוראן, אלוהים נתן את ארץ ישראל ליהודים ואף יחזיר אותם אליה בסוף הימים. "ואנִי אֶלְלֵה צִיוּוּה עַל הַיִּשְׂרָאֵלִים: הַתִּיַּשְׁבוּ נָא בְּאַרְץ הַזֹּאת וְכַאֲשֶׁר לַעֲתִיד לְבֹא הַהִבְטָחָה תִּקְוִים אֲנַחְנוּ נִקְבֵץ אֶתְכֶם יַחַד".² וכן נאמר: "בני ישראל זכרו החסד שאנוכי הענקתי לכם ובחרתיכם מעל לכל העמים".³ ובמקומות אחרים נאמר: "זכרו את דבריו של משה אל עמו... אלוהי ישראל

1 פרידמן, מיתוס, עמ' 235, 238.

2 הקוראן, סורה 17, פסוק 104, "מסע הלילה".

3 שם, סורה 2, פסוק 47, "פרה".

הוליד מקרבם נביאים ומלכים פשם שלא נתן לשום אומה אחרת. לכו לארץ הקודש, אשר אלוהים נתן לכם ואל תפנו עורף שמא תאבדו אותה".⁴ וגם: "הענקתי לעם הנרדף [בני ישראל] את השליטה על השטחים המערביים והמזרחיים [של נהר הירדן]... כגמול על שנשאו את סבלם בגבורה. [לעומת זאת] הרסנו את הבניינים והמגדלים במצרים של פרעה ושל עמו";⁵ "הושבנו את הישראלים בארץ מבטחם וסיפקנו להם מכל טוב";⁶ "הושענו אותו [את אברהם] ואת לוט והבאתי אותם לארץ [ישראל] אותה ברכנו למען האנושות כולה".⁷

מבחר פסוקים זה מפרי עטו של מוחמד הנביא הושפע מדברי נביאי ישראל. נראה כי המלך חוסיין, שהופקד על המקומות הקדושים של האסלאם בּמִכָּה ובמדינה, התרשם עמוקות מאמירות אלה ולא הסתפק בהבעת דעה בעיתון אל־קִיבֵלָה, אלא ציווה גם על בנו, האמיר פייצל, שהיה אז ליד עקבה:

אם יזדמן לך לפגוש את הציונים... עליך לזכור כי האינטרס שלנו מחייב לקיים את נוכחותם ואת זכויותיהם החומריות, ועלינו להגן על אלה במחיר חיינו. אל תחשוב שהדברים הם פרי המקרה או הרהור חולף, כי העתיד יגלה, ברצון האלוהים, שאכן זו החלטתי הנחושה.⁸

ואמנם, חוסיין נשאר עקב בנושא זה עד סוף ימיו. באוקטובר 1919, כשקולונל ויקרי שאל אותו על תביעותיו הטריטוריאליות, חוסיין הצהיר בהדגשה יתרה כי "אין לו כל עניין בפלסטינה, ואין הוא משתוקק לריבונות עליה, לו או ליורשיו... כל תביעותיו התרכזו סביב סוריה, ורק סביב סוריה... ולא הביע כל תביעה או שאיפה אחרת".⁹

ב־27 בינואר 1924, בפגישתו עם קולונל פרדריק קיש, ראש המחלקה המדינית של ההסתדרות הציונית ויושב ראש של הוועד הפועל הציוני, הצהיר חוסיין שלבו ואדמותיו פתוחים בפני היהודים. הוא הביע נכונות לתת ליהודים אדמות "חינם אין כסף", בתנאי שייכנסו בדלת הראשית ולא בדרכים עקלקלות. העתיד יוכיח את כנות דבריו ואין סיבה ליהודים לחשוש מהערבים.¹⁰

דברים אלה נאמרו ברבת עמון, בשעה שהמלך חוסיין ביקר אצל בנו, האמיר עבדאללה. לפני כן הוא העניק שרשרת של אסקלאל כאות הוקרה לרב הראשי, הרב יעקב מאיר, שהיה אחד מחברי המשלחת שליוותה את קולונל קיש. בעת הארוחה החגיגית אמר האמיר עבדאללה, בין השאר, שהוא מוקיר את

4 שם, סורה 5, פסוק 20, "השולחן".

5 שם, סורה 7, פסוק 137, "הגבהים".

6 שם, סורה 10, פסוק 93, "יונה".

7 שם, סורה 21, פסוקים 70–71, "הנביאים".

8 פרידמן, מיתוס, עמ' 239.

9 שם, עמ' 45. בעמוד 44 נפלה טעות דפוס בקביעת התאריך: צ"ל 1919 ולא 1920.

10 Kisch, *Palestine Diary*, pp. 93–98

אהדתם של היהודים לארץ ישראל, בתנאי שזכויותיהם של הערבים יכובדו, ושיקדם בכרכה את התיישבותם של היהודים לא רק בארץ ישראל אלא אף בארצות ערביות אחרות. גם חוסיין, בשיחה פרטית שקיים עם קיש למחרת היום, הביע את הערכתו העמוקה לרגשותיהם של היהודים לארצם, וביקש להגיש לו תוכנית מעשית לשיתוף פעולה.

ב־10 בפברואר 1931 פגש קיש, שהיה מלווה במשלחת מכובדים, את המלך חוסיין שנית ברבת עמון. המלך חזר על הדברים שאמר ב־1924 והבטיח שיסרב בתוקף להיענות לדרישותיו של האג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים, ושל קיצונים אחרים, לפרסם הצהרה אנטי־ציונית. נהפוך הוא, הוא יעמול לטובת יצירת יחסי ידידות בין שני העמים, המקורבים זה לזה. למחרת הוסיף ואמר האמיר עבדאללה לאורחיו היהודים שהקשר ההיסטורי בין היהודים לארץ ישראל מוכר בקוראן; שהסכסוך היהודי-ערבי אינו מועיל לשום צד; ושיש למצוא פתרון שלא יפגע ב"אחדותה של ערב".¹¹

בעת ביקורו במצרים בין 19 ל־22 במרס 1924, קיים קיש שיחות עם חסן סברי ביי, עם ד"ר מליק אל־קאטב, שר החוץ של ממשלת חג'אז, עם סעיד קימיץ פחה, בנו של הוויזר הגדול של הסולטן עבדול חמיד, ובעיקר עם עזיז ביי, צ'רקסי במוצאו ואישיות מרשימה. המכנה המשותף בין כל האישים האלה, שהיו שונים כל כך איש מרעהו, היה יחסם החיובי לציונות. הצהרותיהם באוזני קיש היו כנות וללא כל העמדת פנים. כולם כאחד האמינו ש"קידומה של הציונות יבטיח גם את התפתחותה של הציויליזציה המזרחית".¹² עזיז ביי למשל, שהיה מייסדה של אגודת סתר אל־אחד ולאומן ערבי מובהק, טען כי "המזרח שייך לעמי המזרח ושהיהודים הם חלק ממנו".

דעתו של עזיז ביי חשובה במיוחד משום שבשנים 1915–1916 הוא השתתף יחד עם אל־פארוקי במשא ומתן עם מקמהון, הנציב העליון במצרים, על הדרישות הטריטוריאליות של הערבים. התבטאויותיו הן הוכחה נוספת לכך שלא זו בלבד שארץ ישראל הוצאה מן העסקה, אלא שהנציגים הערבים אף נמנעו מלדרוש אותה.¹³

בניגוד לעבדאללה, שהיה יציב באופיו, הנסיך פייצל שינה את דעותיו תכופות מן הקצה אל הקצה. בראשית דרכו, הן בפגישות עם וייצמן בוואדי ואחודה שמצפון לעקבה ב־4 ביוני 1918 והן בהופעותיו בלונדון, גילה פייצל הערכה רבה לציונות והיה נכון לשיתוף פעולה מרחיק לכת. הוא ראה ביהודים שארי בשר והכיר בזכויותיהם הלאומיות. פייצל חתם על הסכם עם וייצמן והזמין את נציגי היישוב

11 שם, עמ' 386–387.

12 שם, עמ' 109–110.

13 על המשא ומתן הזה ראו פרידמן, מיתוס, עמ' 13–48, 96–116.

היהודי לבוא לדמשק כדי לשכך את חששותיהם של ערביי הארץ מפני השתלטות יהודית וכדי להניח יסוד לשיתוף פעולה ביניהם.¹⁴

עם שובו מפריז לדמשק התחיל פייצל לעשות נפשות בקרב הערבים למדיניותו הציונית. ואולם הוא נדהם מתגובותם הנזעמת של הלאומנים הפלסטינים שתבעו עצמאות והכללתה של ארץ ישראל במדינה הסורית. זאת ועוד, ב־15 במאי 1919 הודיע גנרל אלנבי במפתיע שאין זה רצוי לקיים את המפגש בין הוועד הציוני לנציגים הפלסטינים. נראה שבקרב הממסד הצבאי רווחה הדוקטרינה שחיוני לשלוט לא רק בארץ ישראל אלא גם בסוריה. לשם כך נוצרה ברית בלתי קדושה עם הלאומנים הפלסטינים, שהיו החסידים הקנאים ביותר של סוריה המאוחדת. מדיניות זו הייתה מנוגדת למדיניותה של לונדון. היא גם הייתה לא חוקית וקונספירטיבית. הממשל הצבאי הפך לאנטי־צרפתי ולאנטי־ציוני מובהק.

גם פייצל שינה את טעמו, ובעקבות המלכתו כמלך "סוריה המאוחדת" אימץ את התפיסה הפן־ערבית. כעת הוא היה מוכן לקבל את הישות הציונית אך ורק במסגרת האימפריה הערבית.¹⁵

היוזמה להמלכתו של פייצל באה מן הממשל הצבאי. זה היה מהלך לא חוקי, וממשלת בריטניה התנגדה לו בתוקף. הממשל הצבאי היה אחראי גם למאורעות שפרצו בירושלים באפריל 1920, ועודד את הפלסטינים להתקומם כדי להוכיח שמדיניות הבית היהודי אינה ניתנת לביצוע.

הקנוניה נכשלה. התקוממות כללית לא אירעה. שייח'ים מ־82 כפרים בסביבות ירושלים ויפו מחו נגד מחרחרי הריב, וקולונל ריצ'רד מיינרצהאגן חשף את הקנוניה בפני ממשלת לונדון. אלנבי והממשל הצבאי פוטרו, ובמקומם התמנה הרברט סמואל לתפקיד הנציב הראשון ליהודה. גם החול בשעונו של פייצל אזל במהירות. הצרפתים כבשו את דמשק, פייצל נטש את מקומו ותומכיו התפזרו לכל עבר.¹⁶ באוגוסט 1920, בפגישתו עם הנציגים הפלסטינים בחיפה, האשים אותם פייצל בעקיפין במפלתו ויעץ להם להשלים עם המנדט הבריטי. הפלסטינים, ובראשם מוסא כאַם אל־חוסייני, הפיקו את המסקנות. "סוריה הדרומית חדלה להתקיים והאמצעי היחיד שנוותר בידנו הוא לחולל בעיות ומהומות ברחבי הארץ ולהמשיך בדרך זו חודשים ושנים, כפי שעשו זאת אחינו במצרים", אמר, והוסיף כי על הפלסטינים להמשיך לסכסך בין הצרפתים לבריטים, ולשסות את הבריטים נגד היהודים.¹⁷

כך נקבע ציונה של הלאומיות הפלסטינית. את דרישותיהם של הפלסטינים – וביתר דיוק של משפחת החוסיינים ובעלי בריתם – אפשר לסכם בקצרה: ביטולה

14 שם, עמ' 240, 252–260, 285–299.

15 שם, עמ' 324–339, 348–350.

16 ראו פרק תשעי.

17 ראו פרק עשירי.

של הצהרת בלפור והפסקת העלייה וההתיישבות היהודית. היהודים, לדעתם, כלל אינם עם ואין להם שום זכות על פלסטינה. הם גורם הרסני ומהפכני. בתביעתם לעצמאות ולהקמת ממשלה פלסטינית הסתמכו הפלסטינים על ה"הבטחות" שנתן מקמהון לחוסיין. זו הייתה תביעה מוזרה משום שה"הבטחה" לכאורה הייתה דמיונית ומשום שחוסיין נחשב בעיני המוסלמים והפלסטינים בכללם לבוגד. לצ'רצ'יל ולעוזריו לא היה כל קושי לסתור את טענותיהם. ואולם למשלחת הפלסטינית נמצאו אוהדים בריטים שסייעו לה בעת שהותה בלונדון ותמכו בה בכסף ובהכנת תזכירים. צ'רצ'יל ומשרד המושבות עמדו כסלע איתן, אך סמואל נתקף בפיק ברכיים ודרש לפייסם בויתורים משמעותיים. סמואל הושפע גם מעצתו הנלווה של ארנסט ריצ'מונד, אנטישמי ואנטי-ציוני מובהק שעמל לחתור תחת מדיניות הבית הלאומי היהודי.¹⁸

המסע של המשלחת הפלסטינית נכשל בראש ובראשונה משום שלא הייתה לה תמיכה בקרב הציבור הפלסטיני בארץ. על כך העידו הביקורות המגנות את פעולתה של המשלחת. וכך נוכח לדעת גם פרדריק קיש עם בואו לארץ למלא את תפקידו.

קיש קנה לו ידידים רבים בקרב הנכבדים הערבים ורכש את אמונם. בעת ביקורו בטבריה הוא הבחין ביחסים ההרמוניים ששררו בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית. המופתי המקומי אף אמר לו שכמוסלמי אין הוא יכול להתכחש לזכותם של היהודים לשוב לארץ ישראל, בתנאי שזכויותיהם של הערבים יכובדו. האגודה המוסלמית הלאומית הגישה לו תזכיר בדבר שיתוף פעולה יהודי-ערבי, והתלוננה על הפרעות מצד הפקידות הבריטית. גם השייח'ים מבית שאן שביקרו את קיש, התלוננו קשות על כך שהפקידות מציקה להם בשל רצונם לחיות בשלום עם היהודים. סעיד קאמיל פחה מעכו, בנו של ראש ממשלת טורקיה לשעבר, ובעצמו עוזרו של הסולטן עבדול חמיד, לעג בשיחתו עם קיש על טיפשותם של הערבים שלא השכילו להבין עד כמה התמזל מזלם מכך שהיהודים עשויים לפתח את הארץ לטובת כל התושבים.¹⁹

ואולם, לא כל הערבים היו כה טיפשים. השייח' אסד שוקייר, אישיות בולטת מעכו, אל-דג'אני עראף ורג'ב נאשאשיבי ביי אמרו לקיש שאם יקבלו תמיכה מן הממשלה, יהיו מוכנים לפעול לטובת קירוב הלבבות. למורת רוחם הם נוכחו לדעת שהממשלה כלל לא הייתה מעוניינת בהבנה יהודית-ערבית. זו הייתה גם דעתו של ריאד אל-סולח, מנהיג סורי לאומי, שחזר עליה פעמים רבות בפני קיש. הממשלה חפצה ביקרם של הקיצונים, קרי החוסיינים, והפנה אצבע מאשימה נגד ארנסט ריצ'מונד, יועצו של סמואל, שחיבל בכל שיתוף פעולה יהודי-ערבי.²⁰ בעצתו של

18 ראו פרק שנים עשר.

19 Kisch, *Palestine Diary*, pp. 26–27, 48, 101–102, 126

20 שם, עמ' 49–50, 135, 142.

ריצ'מונד, סמואל מינה את חאג' אמין אל-חוסייני למופתי של ירושלים לכל החיים. קולונל מיינרצהאגן תיאר את ריצ'מונד כ"רוח הרעה בממשל המנדטורי". גם במשרד המושבות סברו שלאדם כמוהו אין מקום בממשל.²¹ מאמציו של קיש להניא את סמואל מלאשר את מינויו של חאג' אמין אל-חוסייני לכהונתו הרמה עלו בתוהו.²² לעומת זאת, במאי 1923 קיש שבע נחת כשראה בטקס הייסוד של המושבה גזר כמאה ערבים שכנים שהריעו מתחת לדגל הכחול לבן. "למעשה", רשם קיש, "הפלאחים מקדמים בברכה את היהודים כשכנים".²³ ב-1924 נוסדו אגודות כפריות בשכם, בנצרת, בחברון ובמקומות אחרים. אלה היו אגודות אֶפֹּלִיטיות ששאפו להשתחרר מניצולם המעיק של בעלי האחוות הגדולות, כגון משפחת החוסיינים, ומהמלווים בריבית קצוצה. זו הייתה אחת הסיבות המסבירות את להיטותם לשתף פעולה עם המתישבים היהודים בכלל ועם ההנהלה הציונית בפרט. נוסף על תעסוקה במשקי היהודים, הכפריים קיוו שהציונים יקימו בנק חקלאי שיקל את מצוקתם. בניגוד לחוסייני ובעלי בריתו, הם קיבלו את המנדט הבריטי בברכה ולא ערערו על הצהרת בלפור.²⁴ וייצמן ניסה להפיק את מלוא התועלת המדינית מהתפתחות חשובה זו. כאשר התלונן הוועד הפועל הפלסטיני בפני חבר הלאומים שהיהודים מנשלים את הפלאחים מאדמתם, כתב וייצמן לווייליאם רפארד, ראש ועדת המנדטים, את הדברים האלה:

מעולם לא גרמנו לפלאחים כל עוול שהוא. דווקא האפנדים הם שמוצצים את דמם והם הם שהפכו אותם לצמיטים מדוכאים. לנו אין ריב עם הפלאחים. ממנו הם יזכו ליחס הוגן יותר מאשר מידי האפנדים חסרי המצפון השטופים בתאוות בצע, שבעצמם מציעים לנו לקנות חלקות אדמה השייכות להם.²⁵

ב-1928 התפרקו האגודות הכפריות וחדלו להתקיים. הם נרדפו עד צוואר על ידי האפנדים בעלי האחוות, וגם פקידי הממשל הציקו להם. חאג' אמין אל-חוסייני חיסל פיזית כל מי ששתף פעולה עם היהודים. כך שותק רעיון שיתוף הפעולה. בהקדמה ליומנו הצביע קולונל קיש על המאמצים הבלתי נלאים שעשתה ההסתדרות הציונית כדי להגיע להבנה עם הערבים.

21 Kedourie, *The Chatham House*, pp. 65–69. על מינויו של אמין אל-חוסייני ראו גם פורת, התנועה הלאומית הערבית, עמ' 155.

22 Kisch, *Palestine Diary*, p. 116

23 שם, עמ' 54.

24 פורת, התנועה הלאומית הערבית, עמ' 185–187.

25 *Weizmann Letters*, vol. XII., No. 197, Weizmann to Rappard, 15 November 1924 (Transaction Books, Rutgers University and Israel Universities, Jerusalem 1977), pp. 261–267. כך זה לא יצא לאור בעברית.

הנני מאמין שחלק ניכר מהם מחזיק בדעות מתונות ושהם נכונים להגיע להסכם עמנו על בסיס המדיניות הגלומה בתנאי המנדט. לצערנו, הממשל המנדטורי העניק תמיכתו דוקא לקיצוניים ובמיוחד לחאג' אמין אל-חוסייני, המופתי של ירושלים. המופתי צבר כח רב והכשיל כל ניסיון להתקרבות יהודית-ערבית. הנני משוכנע שאלמלא התככים שלו, הבנה יהודית-ערבית הייתה אפשרית.²⁶

וייצמן הגיע למסקנה זהה. "זוהי מדיניות קצרת ראות ומסוכנת", הוא כתב, "שבסופו של דבר תתנקם בבריטים עצמם. הבריטים לעולם לא ירכשו את ידידות הערבים ולעומת זאת הם מאבדים את אהדת היהודים".²⁷

Kisch, *Palestine Diary*, Preface, pp. 19–20 26

אגרות ווייצמן, מס' 299, ווייצמן אל הוועד הפועל הציוני, 25 במרס 1920, עמ' 331–335. 27

הקדמה

עד למלחמת העולם הראשונה דגלה מדיניותה המסורתית של בריטניה בשימור האימפריה העות'מאנית. מדיניות זו נשארה בעינה אחרי פרוץ המלחמה, והוועדה הבין-משרדית הידועה בשמו של היושב ראש שלה, ועדת דה בנזן, סמכה עליה את ידה. הוועדה שללה מכול וכול סיפוח שטחים חדשים לאימפריה הבריטית, וציינה כי חלוקת האימפריה העות'מאנית תהיה בגדר עלבון קשה למוסלמים באשר הם שם.

הוריישו הרברט קיז'נר החזיק בדעה מנוגדת. הוא כיהן בעבר כסוכן וכקונסול כללי של בריטניה במצרים, ולאחר מכן נעשה שר המלחמה. קיז'נר, אימפריאליסט מבטן ומלידה במתכונת הוויקטוריאנית, הקדיש את הקריירה שלו להגנת האימפריה ולהרחבתה. הוא שאף ליצור מדינה ערבית עצמאית בחצי האי ערב ובסוריה, על חורבות טורקיה שבאסיה. חזון Pax Britannica שלו חתר להרחבת מדינה זו על פני כל הסהר הפורה. בריטניה, מאחורי מסווה של ח'ליפות ערבית חדשה, תשלוט באזור רחב הידיים המשתרע מחצי האי ערב ועד סוריה (למעט ארץ ישראל), שאליו הוסיף לאחר זמן את מסופוטמיה.

זו הייתה תוכנית שאפתנית, כשם שהייתה תלושה מן המציאות. היא התבססה על הנחה כוזבת, כאילו הערבים יתקוממו בלהיטות ויכתירו שליט ערבי במקום הח'ליף העות'מאני. כפי שיובהר בהמשך, הערבים נותרו נאמנים לטורקיה כמעט בכל חלקי הסהר הפורה. המכנה המשותף להם היה הדת, ובכלל זה נאמנות לח'ליף הסולטן בקושטא. לא התקבל על דעתו של שום מוסלמי להתקומם נגדו בהסתתה של מעצמה לא-מוסלמית. רעיונו של קיז'נר, להקים ח'ליפות ערבית בשליטה בריטית, היה בבחינת תרתי דסתר. והוא גם התעלם מההשפעה שתהיה מן הסתם להרס האימפריה העות'מאנית על המוסלמים בכלל, ועל המוסלמים של הודו בפרט. קיז'נר שגה קשות כאשר הציע לחוסיין מלך חג'אז את האפשרות המפתה להעלותו למדרגת ח'ליף. ועל שגיאה זו חזר, בלשון תקיפה אף יותר, סר הנרי מקמהון שהחליף את קיז'נר בתפקיד הנציב העליון במצרים.

זה היה מהלך ביש, כי לא היו לחוסיין הכישורים הנחוצים לקבלת הכהונה הרמה הזאת. ב־12 בינואר 1915 אמר שר החוץ סר אדוארד גריי למקמהון, במילים שאינן משתמעות לשתי פנים, כי הוא "מתנגד בתוקף לכל התערבות בשאלות של דת". הנציבות בקהיר קיבלה את הדין, אך לא היה בכוחה להעלים את הדברים שכבר נאמרו. הרושם שעשו התבטאויותיהם של קיז'נר ושל מקמהון על חוסיין

היה אדיר. ב־14 ביולי 1915 דרש חוסיין, במכתב שפתח את התכתובת שלו עם מקמהון, כי בריטניה לא רק תכיר בעצמאותן של מדינות ערב, אלא גם תסמוך את ידיה על "הכרות חליפות ערבית של האסלאם". הוא ראה את "האחדות הערבית" כשם נרדף לשלטונו שלו. המעצמות בעלות הברית סירבו בתוקף להכיר בו כ"מלך האומה הערבית", ופנו אליו רק בתואר "מלך חג'אז". אבל חוסיין המשיך לחיות בעולם האשליות שבנה לו, ולהשתעשע בתוכניות אימפריאליות רהבתניות. משנכשלו תוכניותיו, נעשה חוסיין ממורמר והאשים את בריטניה בבגידה ובאי־שמירת אמונים.

שאיפתו של קיצ'נר לסלק את צרפת מסוריה הייתה בגדר אשליה באותה המידה. זה זמן רב היו לצרפתים אינטרסים בארץ זו. פריז ראתה את סוריה כרכושה, וגריי גילה רגישות רבה בעניין זה, החשוב כל כך לצרפתים. הוא התרה כי אם תתבע אנגליה את סוריה לעצמה, הדבר יגרור באורח בלתי נמנע קרע עם צרפת. אבל הגדולה באשליותיהם של אישי השלטון הבריטים בקהיר הייתה הרעיון שהערבים, אם אך יינתנו להם תמריצים מסוימים, יהיו מוכנים ומזומנים להצטרף לבעלות הברית במלחמתן נגד טורקיה. מוחמד אל־פארוקי, אחד מבכירי האגודות החשאיות הערביות, הוא שיצר יש מאין את האמונה הכוזבת הזאת. הגעתו לקהיר ב־10 בספטמבר 1915 חוללה מהפך במדיניותה של בריטניה, ויש לראותה כנקודת מפנה דרמטית בתולדות המזרח התיכון. מנקודת הראות הערבית היה זה הישג מרשים, ומשונה מאין כמוהו, משום שהתבסס מעיקרו על הונאה ביודעין. אבל בימים ההם פעלו אישי השלטון הבריטים בקהיר מתוך אשליה שהאגודות החשאיות מחזיקות בעוצמה רבה די הצורך כדי לחולל מרד נגד טורקיה, ושהערבים בכלל יהיו בגדר נכס צבאי ומדיני חשוב.

אחרי המלחמה טענו המלך חוסיין, והערבים בכללם, כי רק משום הבטחותיה של בריטניה להעניק להם עצמאות התקוממו נגד טורקיה, וכי הם, שלא כמו הבריטים, עמדו בהבטחותיהם. זה היה סילוף בוטה של המאורעות כפי שהתרחשו, עיוות קשה של העובדות. כפי שמראה המחקר הנוכחי, הערבים הם שחזרו אחר הבריטים, ולא להפך. ואילו הבריטים הבטיחו להכיר בעצמאות ערבית ולתמוך בה (לא להעניק אותה), וגם הבטחה זו הותנתה בכך שהערבים ימלאו אחר התחייבויותיהם. התקוממות ערבית כללית ברחבי הסהר הפורה תוכננה, אך לא יצאה לפועל מעולם. חיילי בריטניה, חבר העמים והודו הם שהביאו להפלת השלטון העות'מאני, ולא הערבים. הערבים, רובם ככולם, שמרו אמונים לטורקיה במשך כל המלחמה. כ־300,000 ערבים לחמו בנאמנות בשורות הצבא העות'מאני נגד הבריטים. גם חוסיין היה נאמן לטורקיה, ביסודו של דבר, ועם פרוץ המלחמה אף הציע, כאות וכעדות לנאמנותו, סיוע צבאי ומדיני לטורקים. אבל אָנוּר פחה, שר המלחמה הטורקי, חשד בחוסיין ושיגר מתנקשים לחסלו. משום כך שרף חוסיין את הגשרים בינו לבין הטורקים והשליך את יהבו על הבריטים, שלא ידעו מאומה על מצב היחסים בין חוסיין לבין הטורקים.

התמרדותו של חוסיין בטורקיה לא נבעה מהבטחותיה של בריטניה, כפי שנטען לאחר מעשה. חוסיין ביקש בראש ובראשונה להישאר בחיים; המרד היה האפשרות היחידה שנתרה לו כדי להציל את עצמו ואת בני משפחתו מהגרדום הטורקי. לא היה בזה שמץ של מאבק על שחרור ועל עצמאות ערבית, כפי שמתארת אותו ההיסטוריוגרפיה בשוגג או במזיד.

המרד פרץ ב־16 ביוני 1916, והעיתוי הפתיע את הבריטים. ההכנות לא היו מספיקות, והמורדים לא ידעו דבר וחצי דבר על לוחמה מודרנית. עד מהרה היו הכוחות השריפיים קרובים להתמוטטות. לא זו בלבד שהתנועה לא הפכה לכדור שלג, היא אף נחלה גינוי נמרץ מצד דעת הקהל המוסלמית, בהודו ובשאר מקומות. לא עבר זמן רב בטרם התברר כי בכל הצבא השריפי כולו יש רק שלושת אלפים עד ארבעת אלפים לוחמים שבטיים חסרי הכשרה וחסרי משמעת. אלמלא התערבו חילות הים והאוויר של בריטניה בהפצצות כבדות, הכוח הטורקי בפיקוד גנרל פח'רי אל־דין פחה היה מגיע לג'דה ולמֶכָּה ומוחץ את המרד בקלות.

בדיעבד, חוסיין ניצל, אך משנוכחו הבריטים כי שום מרד אינו עומד לפרוץ גם בסוריה, התחזקה הדעה שיש להגביל את המרד אך ורק לתחומי חג'אז. אלא שת"א לורנס, אשר נשלח עם עוד כמה קצינים בריטים לסייע לערבים, חשב אחרת. הוא היה רומנטיקן מטבעו, והמרד הערבי שבה את דמיונו. חלומו, להיות "מיילדת" של אומה חדשה, מעצבו של מאורע גדול בהיסטוריה הערבית, שלהב אותו. קידום עניינם של הערבים הפך למין להט מיסטי בקרבו, והוא ניצל את פייצל כמכשיר למימוש שאיפותיו. תפקידו הרשמי היה קצין קישור, אבל הוא הפך להיות מנהיגו הלא מוכתר של המרד. בלעדיו היו הערבים חסרי ישע מכול וכול. מחוז חפצו היה דמשק, ועקֶבָּה הייתה תחנת ביניים נוחה.

תוכניתו של לורנס הייתה מנוגדת למדיניותה של קהיר. הלך הדעות שם גרס כי משיקולים פוליטיים ואסטרטגיים רחבים, אין זה רצוי שהערבים יכבשו את עקבה. למען הגנתה של מצרים, היה זה מן ההכרח שהיא תיפול לידי הצבא הבריטי. עמדה זו הציבה את לורנס בפני דילמה. היה עליו לבחור בין הפרת אמונים בלתי נסלחת לבין הגשמת חלומותיו. "החלטתי ללכת בדרכי שלי, עם פקודות או בלעדיהן", הצהיר בספרו שבעת עמודי החכמה. מכאן ואילך הפך המבצע להיות מפעלו האישי של לורנס, והמכשיר ששימש אותו היה עודה אבו טאי. ב־6 ביולי 1917 כבש הצבא הערבי את עקבה, והיה זה ניצחון של מה בכך, מבחינה צבאית. אך מבחינה פוליטית, נודעה לו חשיבות עצומה. הוא פתח אופקים חדשים לפני המרד הערבי. יוקרתו של לורנס המריאה שחקים ופתחה לפניו את הדרך ללשכתו של גנרל סר אדמונד אלנבי, שקיבל ב־28 ביולי את הפיקוד על חיל המשלוח המצרי. לורנס טען כי אם יינתן לו הסיוע החומרי הדרוש, הוא יוכל להצית התקוממות ערבית בכל השטחים שממזרח לנהר הירדן ובפנים סוריה, הרחק צפונה עד חלב. אלנבי התרשם כראוי, והעניק לו סיוע נדיב. אך עד מהרה התגלה כי תוכניתו של לורנס התקיימה אך ורק בדמיונו. לא היה

אף שמץ של ראיות לתימוכין בהבטחותיו הרהבתניות. בעקבה עצמה היו הכוחות הערביים חסרי משמעת וחסרי מוטיבציה. קולונל ג'ויס העיד שחיל המצב בעקבה היה "יותר העמדת פנים מאשר כוח לוחם אפקטיבי". בשובו מקהיר לעקבה התנדפה התרוממות הרוח שפיעמה בלורנס בתחילה. גנרל קלייטון נאלץ להודות כי מבצעו של לורנס אינו אלא "מופע צדדי" וכי פעילותם של הערבים לא הועילה במאומה למתקפה הבריטית.

דומה היה שחלומו של לורנס עומד להתפוגג. שבטי הבדווים ששכנו לאורך מסילת הברזל החג'אזית צידדו בטורקים, וכך עשו גם הבדווים של המדבר הסורי. הם רחשו כבוד לממשלה העות'מאנית והתייחסו ביראת קודש לח'ליפות. גם הדרוים תושבי החורן נותרו איתנים בנאמנותם לאימפריה העות'מאנית. אבל יותר מכול כעס לורנס על ערביי ארץ ישראל. אלה העדיפו לראות את הרי יהודה "מוכתמים בדמם של חיילים לונדונים" מאשר ללחום לצדם במאבק על חירותם שלהם, כתב. ביסודו של דבר, בשום מקום לא נמצאה הרוח הלאומית שציפו לה הבריטים – לא היה שום רצון להיאבק על שחרור מ"עול הטורקים". גם הסורים הכזיבו את ציפיותיו של לורנס. בסופו של דבר לא היה מנוס מהמסקנה כי המרד שכה התפאר בו אינו בגדר האפשר.

גם אלנבי איבד את אמונו ביכולת הלחימה של הערבים, למרות הסיוע בצידו והמענקים הנדיבים בזהב. וכך, יחידות הפרשים של הכוח האוסטרלי-ניו זילנדי, אנזא"ק, שתוגברו בחיילים מהודו, הן שכבשו את כל ארץ ישראל ואת השטחים שממזרח לירדן.

על כוחות הפרשים של אנזא"ק פיקד מייסדם, גנרל (לימים סר) הארי שוּבְּל. יחידות אלה היו חוד החנית במסעו של אלנבי להבסת הצבא הטורקי בלבנט. אלנבי הכיר ביכולתו של שובל כמתכנן והתפעל מהישגיו, וכגמול, ביקש ממנו לנהל את המבצעים לכיבוש דמשק. לורנס והצבא הערבי הוצבו תחת פיקודו של מייג'ור-גנרל ג'ורג' דה ס' פֶּרוֹ, מפקד דיוויזיית היוּמַנְרִי הרכובה שהחזיקה אז באזור דרעא. מכיוון שכך, נשלל מלורנס חופש הפעולה שלו. אבל אלנבי ושובל לא ידעו מאומה על תוכניתו הנסתרת של לורנס. "רציתי להיכנס לדמשק", כתב. "קינאתי מאוד לכבודם של הערבים, ובשירותם הייתי מוכן ללכת קדימה בכל מחיר". בעיניו, קידום העניין הערבי היה בגדר הגשמת שליחות, והוא היה מוכן, כלשונו, "למכור את כבודו" למען העניין הזה. וכך עשה, כאשר הוליך שולל את שובל ונכנס בחשאי לדמשק על מנת שיוכל לטעון כי הערבים הם שכבשו את העיר. המהלך הפסול הזה היה הפרה ברורה גם של המשמעת הצבאית וגם של כללי המוסר.

בשעה חמש בבוקר 1 באוקטובר 1918 נכנסה לדמשק חטיבת הפרשים הקלים 3; מייג'ור אולדן פיקד על כוח החלוץ שלה. בשעה שבע התייצב לפני אולדן האמיר סעיד אל-ג'זאירי, המושל האזרחי של העיר, יחד עם נכבדיה, והגיש לו את כתב כניעתה. למחרת בבוקר (2 באוקטובר) המשיכה החטיבה צפונה, בדרכה אל חומס.

אף לא חייל אחד של הצבא הערבי נראה לעין בדמשק באותה עת. אך ביום הקודם, 1 באוקטובר בשעה שבע וחצי בבוקר, הודיע גנרל ברו לשובל כי לורנס התחמק בשעת בוקר מוקדמת, בלי לומר לו דבר, ויצא ברכיבה לעבר דמשק עם אחדים מנאמניו הערבים, בעקבות דיוויזיית הפרשים 5. לחיילים הסדירים הערבים, 600 במספר, הצטרפו המוני בדווים שהשתוקקו לבוזז את העיר. ואכן, עם בואם החלה אורגיה של שוד וביזה. לא היה שמץ של כבוד או של גבורה בכניסת הערבים לדמשק, אבל די היה בה על מנת שלורנס יבדה את האגדה כאילו הצבא הערבי הוא שכבש את העיר. הממשל החג'אזי שכונן לורנס בדמשק התגלה ככישלון למן הרגע הראשון. העיר הייתה שרויה בתוהו ובוהו גמור, הבוזים פשטו על כל חלקיה והתושבים היו מבועתים. כאשר הגיע שובל לדמשק במפתיע (2 באוקטובר, שעה שמונה וחצי), נדהם לורנס לראותו. שובל השליט במקום סדר והזעיק בדחיפות את אלנבי. בהגיעו נזף אלנבי, בנוכחות כל מטהו, בפייצל ובלורנס כאחד. לורנס יצא לקהיר ומשם לאנגליה, שם הכריז בפני סוכנויות הידיעות של העולם כי הכוחות הערביים היו הראשונים שנכנסו לדמשק. שובל מזה בתוקף על הסילוף הגלוי הונה של העובדות. אבל באותה עת הוא לא פרסם ברבים את השקפותיו, וכך נפוצה גרסת לורנס למרחקים, וקנתה לה שביטה בחוגים רשמיים ובעיתונות. אלא שמערכת התעמולה של לורנס לא האריכה ימים. תזכירים מאירי עיניים מאת סר ארתור הירצ'ל מהמשרד לענייני הודו ומאת שר החוץ בלפור הפריכו את טענותיו, ולבסוף התפרסם תזכיר מאת קולונל וולטר גריבון ממחלקת המודיעין של המטה הכללי, והנחית את מהלומת המוות על יומרתו של לורנס. תרומת הערבים במשך כל המלחמה, קבע גריבון, הייתה "אפסית למעשה". אסור לבריטניה לקומם נגדה את הצרפתים, ואל לה להעכיר את יחסיה עם צרפת למען יחסיה עם "הערבים הלא יציבים". מכול מקום, דעת הקהל המוסלמית בעולם צידדה בטורקיה. הסתלקות הכוחות הבריטיים מסוריה בנובמבר 1919 ציינה את קץ תוכניותיו של לורנס.

בסופו של דבר התפכח לורנס והודה במציאות. במהלך ועידת השלום בפריז אמר, והדברים ראויים להיזכר, כי התנועה לאחדות ערבית "אין לה שום ערך רציני בהווה, ולמען האמת – גם בעתיד".

אך הנזק שכבר נגרם לא ניתן עוד לתיקון. הכתרת פייצל בדמשק העכירה את יחסי בריטניה עם צרפת, והממשל השריפי התגלה כמושחת, כנחשל וכרודני. הרפתקתו של לורנס נידונה לכישלון מלכתחילה. לבו של לורנס נשבר בקרבו. הוא הבין סוף־סוף כי המדינה הערבית הקשורה לאימפריה הבריטית כדומיניון הייתה נפטיזה; כי האחדות הערבית לא הייתה אלא, כלשונו הבוטה, "רעיון עיוועים"; וכי המלחמה שנחלץ אליה למען הערבים לא הייתה מלחמתם.

לורנס היה פרו־ציוני, וייחס לשיתוף הפעולה בין ערבים לציונים חשיבות עליונה לקידום העניין הערבי. הוא התפעל מרוחם של החלוצים היהודים והשתכנע כי המפעל הציוני ישפר את רמת החיים של האוכלוסייה החיה בארץ ישראל,

וכי האינטרסים השריפיים והציוניים עתידים להתלכד. אבל לא כך היה. ובכל זאת, המאורעות שפרצו בארץ ישראל ב־1921 ושוב ב־1929 לא הזיזו את לורנס מאמונתו.

סר מארק סייקס, בדומה למדינאים בריטים רבים מאוד, היה חסיד נלהב של הציונות. ההתחדשות הלאומית היהודית וההתיישבות בארץ אבותיהם קסמו לו מאוד. בה בעת הוא דגל בעניין הערבי. הוא לא ראה שום סתירה בין עמדותיו הפרו־ציוניות לאלה הפרו־ערביות. אדרבה, הוא האמין כי השתיים משלימות זו את זו. רעיונו היה כינון ברית בין הערבים, הציונים והארמנים על חורבות המשטר העות'מאני, בחסות בריטית וצרפתית. זו הייתה תוכניתו ארוכת הטווח של סייקס. האידאליזם הנשגב שלו היה מהול היטב בריאליפוליטיק.

אף שלא היו כמעט בנמצא ראיות לקיומה של לאומיות ערבית באותה עת, סייקס השתדל לטפחה כמיטב יכולתו במשך שנות המלחמה. הוא האמין כי אפשר להפיח חיים חדשים בעבר הערבי המפואר, שהצטיין בסובלנותו. הוא היה סמוך ובטוח שהערבים יקדמו את פני האנגלים והצרפתים לא ככובשים אלא כמשחררים. אבל סייקס שגה קשות בהערכתו את הלך הרוחות בקרב ערביי סוריה וארץ ישראל. בניגוד בולט ליישוב היהודי בארץ ישראל, שיצא מגדרו מרוב שמחה על התקדמות הצבא הבריטי, הערבים נותרו מסויגים. הם לא יכלו להשלים עם שלטון נוצרי. הלך המחשבה הערבי היה ועודנו דתי בראש ובראשונה.

סייקס ציפה לראות את הפן־ערביות קמה כמשקל נגד לפן־אסלאמיות שהפיצו הטורקים והגרמנים, וזאת הייתה שגיאה קשה בשיקוליו. הערבים לא ראו את הטורקים כשליטים נוכרים, ולא חשו עצמם נדכאים תחת שלטונם. כמוסלמים, לא היה להם שום רצון להתנתק מהאימפריה המוסלמית. ההנחה כי מִכָּה תוכל לתפוס את מקומה של קושטא כמרכז העצבים של העולם הערבי התגלתה כשגויה. הערבים חששו מפני פלישת המעצמות הנוצריות של אירופה והתרעמו עליה, והייתה זו אשליה לצפות כי יהיה אפשר למזג אימפריאליזם מערבי, אפילו בצורתו הנאורה ביותר, עם לאומיות ערבית. משום כך היה כה קשה להוציא לפועל את חזון הברית הערבית-הציונית-הארמנית בחסות בריטית וצרפתית.

ויליאם ייל, איש המודיעין האמריקני שהתמצא היטב במזרח, קבע חד־משמעית כי המוסלמים מעדיפים את רודנותה ואת עריצותה של ממשלה מוסלמית על שלטונה המיטיב והנאור של מעצמה נוצרית. לדבריו, "התנועה הערבית כביכול" הייתה דתית מעיקרה ומיסודה, ולא תנועה לאומית. הוא ניבא כי "אימפריה ערבית חזקה תהיה סכנה לשלום העולם המערבי" וכי "הפן־ערביות תהפוך לאסלאמיות קנאית".

במהלך ביקורו במזרח התיכון אחרי המלחמה, הגיע סייקס למסקנות כמעט זהות למסקנותיו של ייל. מה שראה בביקורו זעזע אותו קשות. ביולי 1917 הוא תיאר את האומה הערבית העומדת להיוולד כ"בת טיפוחיה של ההסכמה הלבבית". אבל ה"בת", משנולדה, לא הצדיקה את התקוות שתלה בה – היא סירבה לכפוף

את עצמה להנחייתם של פטרונים. התנועה הערבית לבשה בהדרגה צביון של התנגדות לזרים בכלל ולמערב בפרט. תוכניתו המפוארת הפכה לגל חורבות. סייקס התאכזב קשות מהערבים; לעומת זה – ובדומה ללורנס – הוא לא איבד את אמונתו בכדאיותה הבסיסית של מדיניות בריטית פרו־ציונית.

הבריטים שגו בחישוביהם, במיוחד במה שנוגע לאמיר פייצל. ב־1916, כשהגיע לורנס לחג'אז, הוא בחר בו כמועמד המתאים להנהגת מרד ערבי. אבל עד מהרה הבין לורנס כי פייצל אינו מנהיג; הוא היה איש חלוש ורך לב. זאת ועוד, הוא היה חסר כל אמינות, ונהה אחר הטורקים בסתר לבו. שאיפתו ארוכת הטווח של לורנס הייתה להקים דומיניון ערבי במסגרת האימפריה הבריטית. מטרתו הסופית של פייצל הייתה לראות בהסתפחותה של המדינה הערבית שלעתיד לבוא לאימפריה העות'מאנית, ולא לזאת הבריטית. מטרתיהם של לורנס ושל פייצל לא עלו בקנה אחד.

אחרי המלחמה הפכה דמשק למקור של תעמולה נגד בעלות הברית ולמוקד של פעילות חתרנית בסוריה, במסופוטמיה ובארץ ישראל. סרן ק"ד ב־1916, קצין מודיעין במטה הכללי, חלק על האמונה הכללית בכך שפייצל הוא ידיד הבריטים. מטרת התנועה הלאומית הערבית, קבע, היא שחרור סוריה, ארץ ישראל ומסופוטמיה משלטון זר והקמת מדינות ערביות בריבונות טורקית סמלית. ואכן, באוקטובר 1919 הצהיר פייצל כי ארץ ישראל חייבת להישאר "חלק מסוריה". עתה התגלה פייצל כחסידי הפן־ערביות, והודרו להפנות עורף לכל ההבנות שהשיג קודם לכן עם הציונים.

במהלך שהותו של פייצל באירופה גברה ידם של הקיצונים בדמשק, והם החלו לארגן מערכת תעמולה נגד בעלות הברית ונגד הציונות. "דמשק מלאה במסיתים הקוראים לטבח כל מי שאינו ערבי", כתב וייצמן לידיד. המודיעין הבריטי דיווח כי כל המפלגות בסוריה, בארץ ישראל ובמסופוטמיה פועלות נגד המעצמות האירופיות, וכי התנועה הלאומית הערבית היא פן־אסלאמית ופרו־טורקית, ופועלת נגד בעלות הברית; יאסין פחה אל־האשמי יצר קשר עם מוצטפא כמאל אטאטורק, במטרה להשיב את סוריה לשלטון טורקי.

בלונדון הסביר לויד ג'ורג' לפייצל כי אין שום סתירה בין הסכם סייקס־פיקו לבין מה שהבטיחו הבריטים לאביו ב־1915 וב־1916. מכאן ואילך החל פייצל לדבר על "הסכם" שכתב אביו עם הבריטים. אבל שר החוץ לורד קרוון דחה ב־23 בספטמבר 1919 את טענותיו של פייצל. הוא מסר לו העתק של התכתובת, שממנו עלה בבירור כי ארץ ישראל הוצאה במפורש מתחום ההבטחות הבריטיות. טענתו של פייצל הייתה חסרת כל הצדקה, ועמדה בניגוד מובהק לעמדתו של אביו. בנובמבר 1919 הצהיר המלך חוסיין באוזני קולונל ויקרי כי אין לו שום עניין בארץ ישראל, ושום רצון לראות את השלטון בה נמסר לו או למי מיורשיו. אבל פייצל נכנע ללחציהם של לאומנים פלסטינים, שטענו כי ארץ ישראל היא

חלק מסוריה, ויותר מכך ללחצי הממשל הצבאי הבריטי. תוכנית הטיפוחים שהגה אלנבי אחרי המלחמה הייתה כינון סוריה מאוחדת בחסות בריטית. מכיוון שכך חברו מפקדי הצבא הבריטי עם המפלגות הפלסטיניות הקיצוניות ביותר והכתירו את פייצל, ב־8 במרס 1920, כ"מלך הממלכה המאוחדת הסורית". תכליתם הייתה לסלק את הצרפתים מסוריה ולהיפטר מהבית הלאומי היהודי בארץ ישראל, על מנת להניח את היסודות של Pax Britannica בכל הסהר הפורה. מהלך זה היה בלתי חוקי, וגבל בקנוניה חסרת כל צידוק. ממשלת בריטניה הביעה את התנגדותה במילים שאינן משתמעות לשתי פנים, אבל אלנבי נשאר איתן בהתרתו. למרבה האירוניה, הערבים שאלנבי וקציניו קידמו את מטרותיהם, רחשו שנאה עמוקה לבריטים.

הממשל הצבאי, שגילה עוינות רבה כלפי המפעל הציוני, יצר את הרושם שהוא יקדם בברכה התקפה ערבית על היהודים. האג' אמין אל־חסייני אישר כי הקצינים הבריטים לא יתנגדו למסירת ארץ ישראל לידי פייצל. והאג' אמין הוא שארגן – יחד עם עארף אל־עארף, עורך העיתון סוריה אלג'נוביה (סוריה הדרומית) – את המאורעות נגד היהודים שפרצו בירושלים במהלך חגיגות נבי מוסא, שמועדן חפף במקרה את חג הפסח היהודי ואת חג הפסחא הנוצרי.

הקנוניה נכשלה. ההתקוממות הכללית שבה תלו הלאומנים הפלסטינים את תקוותיהם, לא פרצה. בעקבות המאורעות הגישו השייח'ים של 82 כפרים בסביבות ירושלים ויפו את מחאותיהם לממשל הצבאי על ההתפרצויות נגד היהודים, שארגנו "כמה אנשים פרטיים". הם טענו כי הם מייצגים 70 אחוזים מהאוכלוסייה הערבית, והצהירו כי אין הם רואים "כל סכנה" בעליית היהודים. קולונל ריצ'רד מיינרצהאָגן נוכח לתדהמתו כי קצינים בריטים היו שותפים פעילים בקנוניה נגד ממשלתם שלהם. ב־14 באפריל 1920 הוא הודיע ללורד קרוון כי הממשל הצבאי טיפח בקרב הערבים את האמונה שמעשי אלימות יועילו לחבל במפעל הציוני. קרוון ולויד ג'ורג' קיבלו את עצתו של מיינרצהאָגן; הממשל הצבאי הופסק, ואת מקומו תפס ממשל אזרחי בראשות הרברט סמואל. זאת ועוד, ועדת החקירה של פיילין הגישה חוות דעת חמורה על התנהגותו של גנרל אלנבי.

ראיות לכך שפייצל תמרן את הבריטים ואת הצרפתים אלה כנגד אלה הצטברו והלכו. אלנבי עמד – במאוחר – על האיוולת שבמדיניותו ועל אי־מהימנותו של פייצל כבעל ברית. אחרי שגורש פייצל מדמשק בבושת פנים בידי הצרפתים, סירב אלנבי להעניק לו מקלט.

פייצל מצדו ייחס את מפלתו לקיצונים האנטי־ציוניים במחנהו, והחל להתרחק בהדרגה מסוגיית ארץ ישראל על כל היבטיה. ב־16 בפברואר 1921, ערב הכתרתו כמלך עירק, שוחח פייצל עם לורנס והודיע לו כי הוא מוותר על כל תביעותיו על סוריה וארץ ישראל, ומתנתק מעל ידידיו לשעבר הפלסטינים.

האמיר עבדאללה היה גלוי יותר מפייצל. באופי ובהשקפת עולם היו השניים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. בניגוד לאחיו, הוא היה פרו־בריטי באמת ובתמים. הוא ניחן בשכל ישר ובחוש הומור. הוא קרא את הגרסה הערבית של

תכתובת מקמהון עם אביו, ולא מצא סתירה בין הבטחות הבריטים לערבים וליהודים. יהיה אפשר, כך חשב, למצוא פתרון מניח את הדעת שישים קץ לאיבה ויכונן יחסים ידידותיים בין ערבים ליהודים. הוא דחה את התביעה שהגישה משלחת של ערביי ארץ ישראל לבטל את הצהרת בלפור, והבטיח לחבריה כי הציונות אינה מסוכנת כפי שנראתה להם. צ'רצ'יל, שהיה אז שר המושבות, הסכים להעמיד את השטח שממזרח לנהר הירדן תחת שלטונו של עבדאללה, אם כי ועדת הקבע למנדטים של חבר הלאומים, כמוה כוועדת החקירה של פיל, ראו את הפרדת השטח הזה מעל הבית הלאומי היהודי כלא חוקית.

ב־28 במרס 1921 מסר מוסא כאַם פחה אל־חוסייני, נשיא הוועידה הפלסטינית השלישית, תזכיר לצ'רצ'יל ששהה אז בירושלים. התזכיר היה גדוש בביטויי נאמנות לאנגליה וכלל הצהרה שאלפי פלסטינים נענו לקריאתו של המלך חוסיין, ערקו מהצבא הטורקי והצטרפו לכוחות השריפיים כדי לסייע לבעלות הברית, אבל לא באו על גמולם. רעיון הפיכתה של פלסטין לבית לאומי יהודי היה מתועב; הצהרת בלפור הייתה "מעשה של בולשביזם מודרני"; היהודים אינם אומה ואין להם שום זכות על פלסטין; הציונים הם "חורשי רעה" ולעולם לא יהיו ידידי אמת לבריטניה. המשלחת דרשה את הפסקת העלייה; את ביטול הבית הלאומי היהודי; ואת הקמתה של ממשלה ערבית פלסטינית במקומו.

צ'רצ'יל לא היה מוכן להקשיב לדברי הבלע האלה, מה גם שהיו בהם נימות אנטישמיות ברורות. הוא חלק על טענות המשלחת והוכיח כי היו כוונות מכול וכול. הצהרת בלפור אושררה על ידי המעצמות בעלות הברית; מבחינה היסטורית ומבחינות אחרות, ליהודים יש זכות אבות על ארץ ישראל; והערבים כבר הרוויחו וירוויחו עוד מהתיישבות היהודים בה.

לעומת זאת, צ'רצ'יל לא הסתיר את התפעלותו מהישגי המתיישבים היהודים, שהפכו שממה לארץ פורייה. הוא היה משוכנע שהציונות לא רק תביא תועלת לעם היהודי, אלא גם תביא בכנפיה שגשוג וקדמה לאוכלוסייה הערבית. כמה חודשים אחר כך, בנאום בבית הנבחרים, הוקיע צ'רצ'יל את מעשי האלימות של ערבים "קנאים" במהומות שפרצו ביפו ב־1 במאי 1921. הוא ראה את החלטתו של סמואל להשעות את העלייה כשיקול פוליטי מוטעה וככניעה לאלימות.

סמואל הוסיף חטא על פשע בניסיונו לרופף את משמעותה של הצהרת בלפור. הדבר הרתיח את היהודים, אבל לא השביע את רצון הערבים. מורה דרכו של סמואל היה ארנסט ס' ריצ'מונד, סגן המזכיר הפוליטי, שהיה אויב מושבע של מדיניות בריטניה כלפי הציונות. ריצ'מונד הוא שהשפיע על סמואל להעניק חנינה לחאג' אמין אל־חוסייני, שהיה אז מבוקש על ידי שלטונות החוק, ותכניו הם שהביאו למינויו השערורייתי של חאג' אמין כמופתי של ירושלים. ב־1938 תיאר לורד הרלי, לשעבר ויליאם אורמסבי־גור, את חאג' אמין כאויב מושבע של היהודים וכאויב מאז ומעולם של בריטניה הגדולה. הוא תיאר אותו כ"בעל הלב השחור ביותר במזרח התיכון".

סמואל שגה גם כשהמליץ כי נציגי הוועד הפועל של הוועידה הלאומית הפלסטינית יצאו ללונדון כדי להציג שם את עניינם. מבחינה חוקתית ומבחינה אידאולוגית, המשלחת לא ייצגה את ערביי ארץ ישראל בכללותם, וחבריה לא התכוונו כלל להגיע לפשרה כלשהי. עם זאת המשלחת לאנגליה מחו מנהיגיהן של קהילות ערביות מוסלמיות ונוצריות בנצרת, בטבריה ובמקומות אחרים ואמרו כי היא "גוף שמינה את עצמו, המיוסד על עריצות ועל אינטרסים אישיים". ההתנגדות צברה תנופה, והמשלחת איבדה כל סמכות לדבר בשם הציבור הפלסטיני.

סמואל לא ידע כי המשלחת הוזמנה על ידי קבוצה של קצינים לשעבר, פוליטיקאים ואנשי כמורה בריטים שהגו אהדה לעניין הפלסטיני. מטרתם הייתה לעורר את דעת הקהל הבריטית ל"סכנה הציונית" ולקרוא לממשלת בריטניה לשקול מחדש את מדיניותה. המשלחת קיבלה ייעוץ משפטי ממומחים במשפט הבין-לאומי, וכן תמיכה כספית נדיבה. פעילותה הייתה בגדר הכשלה גלויה של המדיניות הרשמית. הגברת פרנסס ניוטון, אנגלייה שהתגוררה בחיפה, נלוותה למשלחת ומילאה תפקיד מרכזי בהצגת עניינה. נראה כי היא זו שגילתה את הפרצה במכתב מקמהון מ־24 באוקטובר 1915, ושנתנה למונה "מחוז דמשק" פרשנות מצומצמת. נקודה זו הפכה לטענה קבועה של הפלסטינים נגד ממשלת בריטניה.

סרן הַיִּוֵּבֶרְט יָאנג ממשרד המושבות לא טרח להסתיר את הבוז שרחש לערביי ארץ ישראל. הוא לא נתן בהם כל אמון, וסר ג'ון שקבורו היה שותף להשקפתו. הוחלט להודיע למשלחת הפלסטינית כי מנוי וגמור עם ממשלת בריטניה לדבוק במדיניות שהותוותה בהצהרת בלפור. יאנג תמך בעלייה הדרגתית, עד שארץ ישראל תהפוך ל"מדינה יהודית רובה ככולה". לדעתו, היה צורך לפטר את כל אישי הממשל האנטי-ציונים; להקים משטרה וז'נדרמריה יהודיות; ולהעניק לסוכנות היהודית סמכויות ביצוע רחבות יותר.

שקבורו וצ'רצ'יל הסכימו להצעותיו של יאנג אחת לאחת, אבל הקבינט נמנע מלקבל החלטה ברורה. דומה שדיווחיו המבוהלים של סמואל הרתיעו אותו; עם זאת נטען כי לערבים אין שום זכות קניין על ארץ שאותה לא פיתחו כלל.

צ'רצ'יל נפגש עם המשלחת הערבית פעמיים, ב־12 באוגוסט 1921 וב־22 בו. המשלחת דיברה על "הסכם" בין המלך חוסיין לבין סר הנרי מקמהון, וטענה כי הערבים "נלחמו שכם אל שכם עם בעלות הברית". יאנג, שעמד לימינו של צ'רצ'יל, הפריך בקלות את טענות הערבים, ואילו צ'רצ'יל ניצב איתן כסלע מאחורי מדיניותה של בריטניה. אבל חברי המשלחת לא קיבלו את הדין, ובקשתו של צ'רצ'יל לחוות בשיתוף פעולה בין ערבים ליהודים נדחתה. שקבורו סיכם ואמר כי "אין סיכוי למשא ומתן עם גוף זה".

וייצמן מצדו דיבר על המאמצים שעשה להגיע להסדר הדדי עם המשלחת הפלסטינית, אבל חבריה, למגינת לבו, פתחו במערכה של "עלבונות והשמצות". וייצמן היה משוכנע כי השיטות שנקטו אישי השלטון הבריטים בארץ ישראל "חיבלו במאמצים לפיתוחם של יחסים משמעותיים עם הערבים". אפילו בלונדון, כתב

לידה, "פועלים כוחות אנטי-ציוניים ואנטי-יהודיים המעוניינים להעכיר את היחסים בינינו לבין הערבים, ואז להאשים אותנו שאנו שורש כל הרעות". הקושי האמיתי, קבע, נעוץ לאו דווקא בערבים עצמם, אלא ביועציהם הבריטים. ב־4 באפריל 1921 כתב לורד מונד לסמואל כי המשלחת הפלסטינית נעשתה "מוקד וכלי בידי תנועה אנטישמית כללית", והציע כי סמואל יגביל את משך שהותה באנגליה.

אלא שסמואל עמד בתוקף על עמדתו ולפיה, כדי להרגיע את חששות הערבים, יש הכרח שממשלת בריטניה תפרסם פרשנות רשמית להצהרת בלפור. שקבורו הסתייג מאוד ממהלך כזה, שנראה לו גם מיותר וגם מזיק. אבל כפות המאזניים נטו לעברו של סמואל, מפאת הנימוק שבו השתמש בהתמדה ובתוקף: אם המשלחת הערבית הפלסטינית תחזור בידיים ריקות, לא יהיה מנוס מהתפרצות חדשה של מעשי אלימות. צ'רצ'יל, בתנאים של מחסור בתקציב ושל ביקורת פרלמנטרית, שינה את עמדתו וחתם ביוני 1922 על הצהרה שנודעה בשם "הספר הלבן של צ'רצ'יל". אבל מחבר ההצהרה והכוח המניע מאחורי המדיניות שהותוותה בה היה סמואל. היא שימשה בסיס למדיניות בריטניה בארץ ישראל במשך קרוב לעשר שנים.

הספר הלבן לא הצליח להשיג את תכליתו העיקרית, דהיינו השלמת הערבים עם עלייה יהודית מוגבלת ועם פיתוח מרוסן של בית לאומי יהודי. המשלחת הפלסטינית דחתה אותו על הסף, ולמעשה חזרה הביתה בידיים ריקות.

ובכל זאת, למרות נבואות הזעם של סמואל, לא פרצו מאורעות – ומסיבה פשוטה: המשלחת לא הייתה גוף ייצוגי, ומניין תומכיה היה מצומצם. האוכלוסייה הרחבה ניצרה את חוצנה מעמדתה העוינת כלפי היהודים. במרוצת 1922 שיגרו עשרות נכבדים, שייח'ים ומוכתרים של ערים ושל כפרים, מברקים אל שר המושבות שבהם הצהירו כי תושבי ארץ ישראל לא סמכו את ידיהם על התבטאויות המשלחת. "אנו משוכנעים כי הקדמה והשגשוג מצויים בדרך האחוה עם היהודים". נציגי האגודה האסלאמית הלאומית של נצרת ובנותיה הודיעו שאין הם מתנגדים להגשמת תקוותיו של העם היהודי, וביקשו כי "ייתן עידוד מלא להגירתם המאורגנת של היהודים". דברים בנוסח דומה הבריכו התושבים הערבים של בית שאן, חיפה וערים אחרות, וארגוני איכרים התלוננו על שיטות ההפחדה שנוקט הוועד הפועל הפלסטיני.

אבל המברקים, משהגיעו למשרד המושבות, כבר איחרו את השעה: מדיניות הספר הלבן נותרה בעינה, ואילו הממשל בארץ ישראל התעלם מהם כליל.

בניגוד להתנסותו עם המשלחת הפלסטינית, משרד המושבות מצא את ההידברות עם הציונים נוחה מכפי שציפה מלכתחילה. ב־18 ביוני 1922 הודיע וייצמן בשם הוועד הפועל הציוני על קבלת המדיניות שהותוותה בספר הלבן. פיליפ גרייבס, שהיה בקיא בנעשה בחדרי חדרים, העיר כי וייצמן התנהג "כמו מדינאי; הערבים, כמו פוליטיקאים קרתנים". ב־1937 שבה ועדת פיל, הוועדה המלכותית לעניין ארץ ישראל, ואישרה כי אין בספר הלבן דבר "המונע את הקמתה של מדינה יהודית

